

Inhoud

Voorwoord	IX
Leeswijzer	XI
Deel 1 De opvoedkundige benadering	1
Hoofdstuk 1 Het begrip opvoeding	5
1.1 Inleiding	6
1.2 Beschrijving van het begrip pedagogiek	6
1.3 De vier basisdimensies van opvoeden	7
1.3.1 Ondersteuning bieden	8
1.3.2 Instructie geven	13
1.3.3 Controle uitoefenen	14
1.3.4 Grenzen stellen	18
1.4 Pedagogische opvoedingsdoelen	21
1.5 Opvoeden als circulair proces	23
1.6 Materiële en emotionele opvoeding	25
1.6.1 Materiële opvoeding	25
1.6.2 Emotionele opvoeding	27
1.7 Geestelijke en sociale vorming van het kind	28
1.8 Samenvatting	33
Hoofdstuk 2 Het opvoedproces	37
2.1 Inleiding	38
2.2 Gezinsamenstelling	38
2.3 Gezinstypen	40
2.3.1 Loszandgezin	40
2.3.2 Kluwengezin	42
2.3.3 Half-open/half-gesloten gezin	43
2.4 Opvoedingsstijlen	44
2.4.1 De autoritaire opvoedingsstijl	45
2.4.2 De autoritatieve of democratische opvoedingsstijl	47
2.4.3 De toegeeflijke of permissieve opvoedingsstijl	49
2.4.4 De verwaarlozende opvoedingsstijl	50

2.5	Communicatiepatronen in het gezin: bevels- en onderhandelingshuishouden	52
2.5.1	Bevelshuishouden.....	53
2.5.2	Onderhandelingshuishouden	55
2.6	Persoonlijkheid van de ouder.....	57
2.6.1	Draagkracht en draaglast van de ouder	59
2.7	Ouderlijk gezag versus opvoedingsmacht.....	61
2.8	Samenvatting.....	63
Hoofdstuk 3	De verschillende ontwikkelingsgebieden van het kind	67
3.1	Inleiding	68
3.2	Ontwikkelingsfasen, -taken en opvoedingsopgaven.....	68
3.2.1	Baby-/peutertijd (0 tot 2 jaar)	71
3.2.2	Peuter-/kleutertijd (2 tot 4 jaar)	73
3.2.3	Basisschoolperiode (4 tot 12 jaar).....	76
3.2.4	Adolescentieperiode (12 tot 18 jaar).....	85
3.3	Seksuele ontwikkeling van het kind	89
3.4	Samenvatting	92
Hoofdstuk 4	De rol van de leerkracht in de school	97
4.1	Inleiding	98
4.2	Het gedrag van het kind in de school.....	98
4.2.1	Leerproblemen en leerstoornissen bij de leerling	101
4.2.2	Gedragstoornissen waar de leerkracht mee te maken kan krijgen.....	105
4.2.3	Pervasieve ontwikkelingsstoornissen – autismspectrumstoornis	108
4.3	De leerling als gepeste of pester.....	109
4.4	Het pedagogisch klimaat in de school	111
4.5	Begeleiding door de leerkracht op school	113
4.6	Samenvatting	115
Hoofdstuk 5	De verschillende opvoedingsmilieus in relatie tot de leerkracht	119
5.1	Inleiding	120
5.2	Het gezin.....	120
5.3	De school	122
5.3.1	Wetten ter bescherming van het kind	122
5.3.2	Het ontstaan van de verschillende schooltypen ...	123
5.3.3	De school als instituut	125
5.4	De maatschappij.....	128

5.5	De invloed van technologische ontwikkelingen binnen de opvoedingsmilieus.....	129
5.6	Samenvatting.....	134
Hoofdstuk 6	Problematische opvoedingssituaties, hoe ga je er als leerkracht mee om?	137
6.1	Inleiding.....	138
6.2	Problematische opvoedingssituatie.....	138
6.3	Invloed van ingrijpende gebeurtenissen in het leven van het kind.....	141
6.4	Kindermishandeling.....	145
6.4.1	Psychische mishandeling en verwaarlozing.....	146
6.4.2	Fysieke mishandeling en verwaarlozing.....	147
6.4.3	Münchhausen-by-proxysyndroom.....	148
6.4.4	Seksuele kindermishandeling.....	150
6.5	Beschermdende en bedreigende factoren.....	151
6.5.1	De kenmerken in het model beschermdende en bedreigende factoren.....	152
6.6	Signalering van een problematische opvoedingssituatie door de leerkracht.....	156
6.7	Samenvatting.....	157
	Bijlage 1 bij hoofdstuk 6: Signaleringslijst voor het herkennen van kindermishandeling.....	162
Deel 2	De pedagogische benadering	167
Hoofdstuk 7	Ontstaansgeschiedenis van de pedagogiek	171
7.1	Inleiding.....	172
7.2	Pedagogiek in de zeventiende eeuw.....	172
7.3	Pedagogiek in de achttiende eeuw.....	173
7.4	Pedagogiek in de negentiende eeuw.....	174
7.4.1	De romantiek.....	175
7.4.2	De reformpedagogiek.....	175
7.5	Pedagogiek in de twintigste eeuw.....	176
7.5.1	De geesteswetenschappelijke of personalistische pedagogiek.....	176
7.5.2	De empirisch-analytische pedagogiek.....	180
7.5.3	Andere stromingen.....	181
7.6	Pedagogiek als academische wetenschap in Nederland.....	182
7.7	Samenvatting.....	185

Hoofdstuk 8	Pedagogiek en psychologie	189
8.1	Inleiding	190
8.2	De relatie tussen pedagogiek en psychologie	190
8.3	De visie van Erikson	191
8.4	De behavioristische benadering in de pedagogiek	195
8.5	De cognitieve leertheoretische benadering	200
8.6	De sociaalcognitieve leertheoretische benadering	201
8.7	Benadering vanuit de humanistische psychologie	203
8.8	De positieve psychologie	209
8.9	Samenvatting	210
Hoofdstuk 9	Sociologie in het onderwijs en de systeemtheoretische benadering	217
9.1	Inleiding	218
9.2	De school gezien vanuit sociologisch perspectief	218
9.3	Culturele beleving van de opvoeding in sociologisch perspectief	221
9.4	Het socialisatieproces in het gezin en op school	223
9.5	De systeemtheoretische benadering in de school	225
9.5.1	Groepsvorming en groepsontwikkeling in de school	227
9.5.2	Het sociale netwerk van het kind	228
9.6	Samenvatting	228
Literatuurlijst		231
Trefwoordenregister		236

1 Het begrip opvoeding

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat het begrip ‘pedagogiek’ inhoudt, geredeneerd vanuit jouw opleiding.
- Je kunt aangeven wat het maatschappelijk belang van de vier basisdimensies is.
- Je kunt verbanden leggen tussen het circulaire proces en de uniciteit van het kind.
- Je kunt je een mening vormen over de invloed van de vier basisdimensies op de zelfredzaamheid, de zelfstandigheid en het zelfvertrouwen van het kind.
- Na het bestuderen van dit hoofdstuk kun je je een mening vormen over facetten die een rol spelen bij de omgang met de leerling op school.

1.1 Inleiding

In dit eerste hoofdstuk wordt om te beginnen in paragraaf 1.2 het begrip pedagogiek uitgelegd en een definitie van ‘opvoeding’ geformuleerd. In paragraaf 1.3 wordt dieper ingegaan op de vier dimensies die in de definitie worden genoemd. De basisdimensies ‘ondersteuning bieden’, ‘instructie geven’, ‘controle uitoefenen’ en ‘grenzen stellen’ kunnen samen als ‘de opvoeding’ worden gezien. Paragraaf 1.4 beschrijft de opvoedingsdoelen die de ouder hanteert bij de opvoeding van het kind. Ook de leerkracht hanteert deze opvoedingsdoelen in de omgang met het kind. Gedurende de uren dat het kind de school bezoekt, is de leerkracht medeopvoeder en dus opvoedingsverantwoordelijk voor het kind.

De vier basisdimensies komen in alle leeftijdsfasen van het kind terug in de opvoeding en zijn te beschouwen als een circulair proces, uitgelegd in paragraaf 1.5. Als de ouder samen met de leerkracht erin slaagt de opvoedingsdoelen – waarbij zelfstandigheid, zelfvertrouwen en zelfredzaamheid van het kind erg belangrijk zijn – te behalen, zal het kind goed in staat zijn om invulling te geven aan zijn eigen toekomstmogelijkheden. In paragraaf 1.6 wordt stilgestaan bij de verschillen tussen materiële en emotionele opvoeding. De geestelijke en sociale vorming in de opvoeding wordt in paragraaf 1.7 beschreven. Het hoofdstuk eindigt met een samenvatting en een aantal verwerkingsopdrachten voor de student.

1.2 Beschrijving van het begrip pedagogiek

Pedagogiek houdt zich bezig met de opvoeding van kinderen en jeugdigen van 0-18 jaar. De term ‘pedagogiek’ is oorspronkelijk afgeleid van het Griekse woord *paidagogia*, dat is samengesteld uit de woorden *pais*, wat ‘kind’ betekent, en *agogein*, wat ‘leiden’ betekent. Pedagogiek betekent dus ‘kinderleiding’. Andere woorden voor pedagogiek zijn: opvoedkunde, opvoedingsleer of opvoedingswetenschap. Toch verschillen deze drie begrippen enigszins in betekenis:

- 1 **Opvoedkunde** richt zich op de vaardigheden van de opvoeder.
- 2 **Opvoedingsleer** richt zich op het vergaren van kennis over opvoeden.
- 3 **Opvoedingswetenschap** richt zich op het ontwikkelen van theorieën over en methoden met betrekking tot opvoeden.

Pedagogiek is een wetenschap die weliswaar ook gebruikmaakt van theorieën en resultaten uit andere wetenschappen maar heeft daarnaast eigen theorieën en methoden ontwikkeld. Daardoor heeft deze wetenschapsrichting een zelfstandige positie verworven binnen het wetenschappelijk denken.

De pedagogiek maakt voornamelijk gebruik van de psychologische, sociologische, filosofische, theologische (levensbeschouwelijke) en andragogische wetenschappen; deze worden dan **hulpwetenschappen** genoemd (Civas, 2009).

Het is moeilijk een pakkende definitie van opvoeding te geven. De volgende definitie is geïnspireerd door Kuipers (2008), Langeveld (1971), Malschaert en Traas (2009), en Rispens, Hermanns en Meeus (1996). Langeveld geeft aan dat opvoeding alle omgang is tussen het kind en volwassenen. In de omgang moet er liefde, geborgenheid en aandacht zijn. Malschaert en Traas leggen de nadruk op een opvoedrelatie waarbij intimiteit en veiligheid een rol spelen. Rispens, Hermanns en Meeus geven aan de hand van de vier dimensies grenzen stellen, instructie, ondersteuning en controle aan hoe opvoeding gestalte krijgt. Kuipers beschrijft opvoedingsdoelen, die gericht zijn op zelfstandigheid, zelfredzaamheid en zelfvertrouwen. Het opvoedgedrag dat de ouder ten opzichte van het kind in zijn handelen tentoonspreidt, kan leiden tot zelfstandigheid, zelfredzaamheid en zelfvertrouwen bij het kind. Met al deze inzichten in het achterhoofd, komen we tot de volgende definitie ten aanzien van opvoeding:

Definitie opvoeding

Opvoeding is alle omgang tussen ouder en kind waarbij gericht een relatie wordt aangegaan. In deze omgang biedt de ouder het kind liefde, geborgenheid, veiligheid, intimiteit, aandacht, grenzen, instructie, ondersteuning en controle. Hierdoor zal het kind tot zelfontplooiing komen en over het nodige zelfvertrouwen en de nodige zelfstandigheid en zelfredzaamheid beschikken om richting te geven aan zijn verdere leven.

Naar aanleiding van de definitie kan gesteld worden dat er sprake is van opvoeding als de volgende drie punten van toepassing zijn in de omgang met het kind:

- 1 Er is sprake van wederzijds respect tussen ouder en kind.
- 2 Het kind ervaart voldoende veiligheid bij, heeft vertrouwen in, kan rekenen op, voelt zich geaccepteerd door en krijgt ondersteuning van de ouder.
- 3 Het kind wordt uitgedaagd om eigen beslissingen te nemen en te experimenteren met nieuwe dingen, waardoor hij vertrouwen krijgt in zijn omgeving.

1.3 De vier basisdimensies van opvoeden

Opvoedgedrag kan worden uitgesplitst in vier basishandelingen, namelijk:

- 1 ondersteuning bieden
- 2 instructie geven
- 3 controle uitoefenen
- 4 grenzen stellen

Deze vier dimensies zijn met elkaar verbonden en kunnen door deze verbondenheid niet afzonderlijk toegepast worden in de opvoeding. Samen zorgen zij ervoor dat het kind zich door de verschillende ontwikkelingsfasen heen kan slaan om volwassen te worden. Deze dimensies worden beschreven door Rispens, Hermanns en Meeus (1996), die onderzoek hebben gedaan naar opvoeding in Nederland. Hun onderzoek betrof het opvoedgedrag van ouders en kinderen die in Nederland zijn geboren. Op grond van dit onderzoek mag gesteld worden dat deze dimensies niet alleen van belang zijn voor het kind dat in Nederland geboren is, maar dat alle kinderen gebaat zijn bij een opvoeding waarin deze vier dimensies een rol spelen. En niet alleen als kind, maar ook als leerling of werknemer in de school- of werksituatie heeft men te maken met deze dimensies. De leerling of werknemer heeft ook ondersteuning, instructie, grenzen en controle nodig van anderen om te kunnen presteren. Het toepassen van deze dimensies in de opvoeding maakt het voor iedereen gemakkelijker om zich, eenmaal volwassen, aan te passen aan eisen die aan hem gesteld worden.

Geïnspireerd door deze publicaties wordt in de volgende paragrafen het belang van de dimensies beschreven als basis voor de opvoeding van het kind (0-18 jaar). De wijze waarop deze basisdimensies in de opvoeding gestalte krijgen is afhankelijk van de waarden, normen en opvattingen van de ouder(s), al dan niet geboren in Nederland.

1.3.1 Ondersteuning bieden

Deković, Groenendaal, Noom en Gerrits (1996) hebben ondersteuning omschreven als het opvoedgedrag dat liefde en zorg voor het kind uitdrukt en dat zich richt op zijn fysieke en emotionele welzijn, waardoor het zich begrepen en geaccepteerd voelt. Zij geven de volgende voorbeelden ten aanzien van ondersteunend opvoedgedrag: bemoedigen, accepteren, helpen, samenwerken, affectie tonen en liefde bieden, aandacht en interesse tonen voor de handelingen, gedragingen en signalen van het kind en daar adequaat op reageren, en blijk geven van vertrouwen. Ten Haaf (1993) geeft aan dat het theoretisch mogelijk is om in deze dimensie verschillende factoren te onderscheiden, bijvoorbeeld warmte en responsiviteit. Empirisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze factoren sterk aan elkaar gerelateerd zijn en dat alle opvoedingsgedragingen die onder de term ondersteuning vallen hetzelfde effect hebben, namelijk het bevorderen van de ontwikkeling van het kind (Deković, Groenendaal, Noom & Gerrits, 1996).

Ondersteuning zorgt ervoor dat het kind de wereld om zich heen met vertrouwen tegemoet treedt. Door de emotionele betrokkenheid, ‘warmte’ en affectie van de ouder te voelen wordt deze ondersteuning ervaren. Warmte en affectie zijn eigenlijk niet weg te denken uit de opvoeding; ze betekenen veel voor het welzijn van het kind. **Warmte** en **affectie** duiden op emotionele beschikbaarheid van de ouder.

De Brock (1994) benadrukt het belang van warmte als element in het ouderlijk opvoedkundig handelen voor een positieve ontwikkeling van het kind. Hij verwijst naar verschillende studies die schrijnende gevallen beschrijven van kinderen die afgewezen of affectief verwaarloosd worden. Zij lopen in een dergelijk geval een verhoogd risico om blijvende schade op te lopen. Gebrek aan warmte en affectie in samenhang met harde fysieke straffen blijken goede voorspellers te zijn voor agressie, vandalisme en delinquentie bij het kind tot ver in de volwassenheid (De Brock, 1994).

Nauw verwant aan het warmteaspect is het begrip responsiviteit, dat de mate van adequaat reageren op de signalen van het kind aanduidt. Aan responsiviteit gaat sensitiviteit vooraf, dat het gevoelig zijn inhoudt voor de signalen die het kind afgeeft ten aanzien van zijn behoeften en gevoelens (De Brock, 1994). Een responsieve ouder is gericht op de signalen die het kind uitzendt. Deze signalen worden opgemerkt (sensitief) en er wordt adequaat op gereageerd (responsief). Dit kan bijdragen tot een positieve ontwikkeling van het kind, doordat het aanvoelt dat het door de signalen die het uitzendt een bepaalde invloed kan uitoefenen op de buitenwereld. Bij het jonge kind is het in de eerste plaats de ouder die sensitief en responsief dient te reageren, maar te zijner tijd komen ook andere opvoeders in beeld. In het onderwijs levert de leerkracht die in staat is om responsief en sensitief te reageren op de signalen in de klas een wezenlijke bijdrage aan de ontwikkeling van het leerproces van de leerling. Een responsieve leerkracht is opmerkzaam en weet precies wanneer een leerling zich anders gedraagt dan gebruikelijk. Het is belangrijk dat de leerkracht aandacht besteedt aan de leerling. Dan zal hij signalen opmerken die de leerling uitzendt, bijvoorbeeld dat deze zich ziek voelt of zich verveelt, maar ook kan de leerkracht de leerling zo gemakkelijker verleiden tot gewenst gedrag.

Ondersteuning heeft vaak te maken met het opvoedend handelen ten opzichte van het kind. De aangeboden ondersteuning kan zichtbaar gemaakt worden in de vorm van belonen of straffen, en de vorm ervan is afhankelijk van de leeftijd van het kind. Straffen en belonen kunnen gezien worden in het licht van de leertheoretische benadering. Door middel van operante conditionering wordt het kind gestimuleerd om gewenst gedrag te vertonen (Van Delft & Wijers, 2009; zie verder deel 2). In het onderwijsleerproces vormt dit de basis om de leerling uit te dagen tot presteren. De conditionering vindt onder meer plaats door middel van stickers (in de kleuterklas en groep 3) en cijfers, en uiteindelijk het overgangsrapport.

Een beloning (door opvoeders in het algemeen) kan daarnaast bestaan uit een knuffel, kusje, opgestoken duim, schouderklopje of knipoog (psychische of emotionele beloning), of extra zakgeld, een stickerboekje of iets dergelijks (materiële beloning). Vanuit de operante conditionering kan een beloning worden opgevat als een bekrachtiger die ervoor zorgt dat een kind een gepleegde handeling vaker laat zien (zie paragraaf 8.4). Het doel van een beloning is het stimuleren van door de opvoeder gewenst gedrag van het kind (Van Delft & Wijers, 2009). In principe wil

10

een kind de ouder en de leerkracht altijd blij maken met zijn acties, en is het zelf blij met de aandacht die het terugkrijgt.

Ook in het geval van straffen wordt gebruikgemaakt van een bekrachtiger; nu om het kind ongewenst gedrag af te leren en hem er zo toe aan te zetten om gewenst gedrag te vertonen. **Straf** wordt ter ondersteuning van het gewenste gedrag opgelegd. Let wel: als de ouder of leerkracht uit frustratie straft, kan de opgelegde straf zijn doel – namelijk ondersteuning bieden – voorbijschieten.

Ook kan ervoor gekozen worden om het gedrag te **negeren**. Dit kan worden gedaan als het kind regelmatig hetzelfde ongewenste gedrag vertoont. Door dit gedrag te negeren, zal het kind er uiteindelijk mee ophouden.

Ondersteuning kan op verschillende manieren worden gegeven, namelijk **materieel** (een bijdring bij doorkomende tandjes, een schoolagenda voor het nieuwe schooljaar) of door samen iets te doen, het kind aanwijzingen en adviezen te geven. Alle vormen van ondersteuning leiden tot een **emotioneel** goed gevoel bij het kind. Ondersteuning wordt in alle gevallen afgestemd op de leeftijd van het kind.

Het kan soms moeilijk zijn om de juiste vorm van ondersteuning te kiezen. Ter illustratie volgen twee casussen.

CASUS

De 6-jarige Mohamed is erg gemakzuchtig en laat het liefst alles rondslingeren. Iedere ochtend moet zijn moeder zijn speelgoed opruimen. Regelmatig is hij van alles kwijt en hij zet het op een huilen als hij bijvoorbeeld een stuk speelgoed waarmee hij op dat moment graag wil spelen niet kan vinden. Zijn moeder is een zacht aardige vrouw, die het gehuil van Mohamed niet kan verdragen, en dikwijls zoekt ze dan het gewenste speelgoed voor hem op.

In plaats van het gezochte speelgoed voor hem te pakken, zou zijn moeder er samen met hem naar kunnen zoeken. Mohamed krijgt door de vorm van ondersteuning die zijn moeder hem nu biedt niet de kans om zijn eigen creativiteit te gebruiken om op zoek te gaan naar zijn zoekgeraakte speelgoed. Ook leert hij niet de verantwoordelijkheid te dragen voor zijn spullen en deze netjes op te bergen.

CASUS

De 7-jarige Anne zit in groep 4 van het basisonderwijs. Zij is een vlijtige leerling die goed haar best doet en goed oplet in de klas. Haar ouders zijn heel trots op haar en vinden het fantastisch dat hun dochter met hoge cijfers naar huis komt voor rekenen en taal. Het schrijven gaat niet zo goed. Zij kan niet netjes tussen de lijntjes schrijven en haar schrijfschrift ziet er slordig uit omdat zij vaak dingen doorstreept als zij een fout heeft gemaakt. Voor schrijven krijgen de leerlingen een stic-